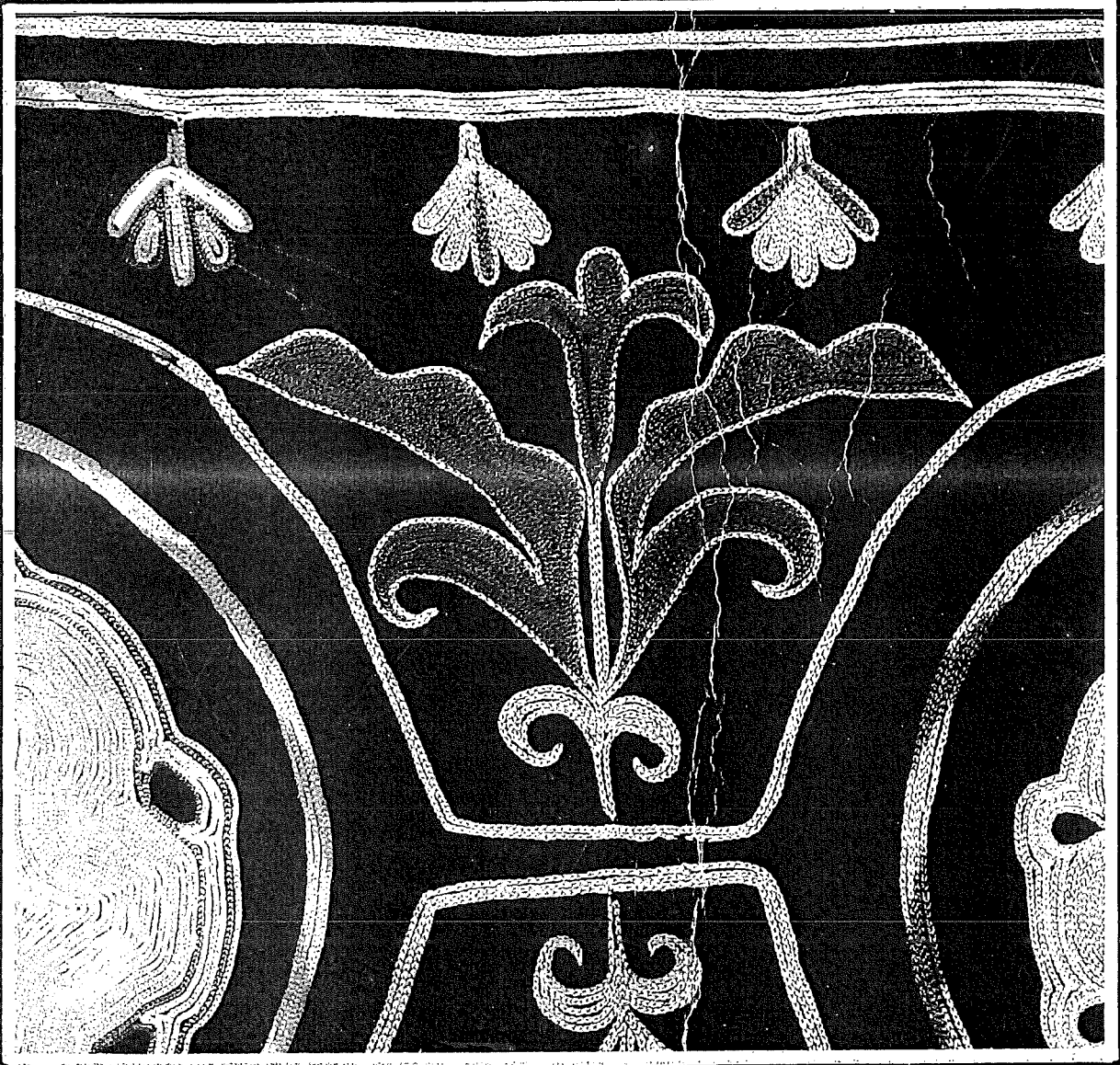

BOZKIRDAN BAĞIMSIZLIĞA MANAS

Yayına Hazırlayan:
PROF.DR.EMİNE GÜRSOY-NASKALİ

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 625

BOZKIRDAN BAĞIMSIZLIĞA MANAS

Yayına hazırlayan

PROF. DR. EMİNE GÜRSOY-NASKALİ

ANKARA, 1995

5846 sayılı kanuna göre, bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları TÜRK DİL KURUMU'na aittir.

İnceleyen : Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

ISBN: 975-16 -0737-8

Baskı : Semih Ofset Matbaacılık Yayıncılık ve Ambalaj Sanayi Ltd. Şti.
Büyük Sanayi 1. Cad. No: 74 İskitler 06060 ANKARA
Tel: 341 40 75 (4 Hat) • Faks: 341 98 98

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Sunuş.....	V
Manas'ı kutlarken, Emine Gürsoy-Naskali	VII
Değerlendirme, Osman Fikri Sertkaya.....	XI
Uluslararası Manas Toplantısı Programı.....	XIV

DESTAN GELENEĞİ

Manas destanında giriş merasimleri, Bilge Seyitoğlu.....	1
Manas cana bayırkı Türktördün epikalık saltı, Raisa Kızırbayeva	9
Manas ve eski Türklerin destan geleneği, Raisa Kızırbayeva	21
Variation and stability in the transmission of <i>Manas</i> , Karl Reichl.....	32
Manas anlatımlarında değişken ve statik unsurlar, Karl Reichl.....	48
Manas ozanları, Meral Gölgeci	61
Manas destanının epizotları, Bilge Seyitoğlu	95

KÜLTÜR BAĞLARI

Manas destanı ve Altay destanlarının dilindeki ortak yönler, Aleksandra Tıbıkova.....	101
Manas destanı ve Anadolu halk edebiyatı, Fikret Türkmen	110

DİL BAĞLARI

The Kirghiz enigma, Claus Schönig	116
Kırgızca muamması, Claus Schönig	125

TARİHİ PERSPEKTİF

"Manas" eposundaki genealogiyalık tsiklizatsiya printsibinin maanisi, Aynek Caynakova.....	128
Manas destanında nesillere-uzanan mefhumlar ve tarihle ilişkisi, Aynek Caynakova.....	145
Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ı ve Manas destanında Doğu Türklerinin savaşları, Tıñtıkbek Çorotegin.....	160

SOSYAL YAPI

Manas destanında şehir ve bozkır, İnci Enginün.....	165
Manas destanında sosyal ilişkiler ve bunların Dede Korkut hikayeleri ile mukayesesi, Naciye Yıldız.....	177

BOZKIR KANUNU VE SAVAŞ

Manas destanında askeri terimler, İris Beybutova.....	192
Manas destanında ganimet anlayışı, Esra Karabacak.....	197
Manas destanında kahramanların ölümü, Saim Sakaoğlu.....	202

BOZKIRDA YURT

Manas destanında evlilik geleneği, Gülden Sağol.....	224
Orta Asya destanlarında bir evlilik türü, Fahrünnisa Bilecik.....	234

İNANÇLAR

Manas destanında islamî unsurlar, Nuri Yüce.....	241
Manas ve Seytek destanlarında ant içme şekilleri, Özlem Deniz.....	256

DÖRDÜNCÜ BOYUT

Kanıkey'in rüyası, Arzu Erdoğan-Öztürk.....	269
Manas destanında rüya, Sebahat Deniz.....	271

KİMLİK VE İDEOLOJİ

İpek Yolu destanlarında kültürel kimlik ve ideolojik tahrifat, Lauri Harvilahti.....	278
Manas destanında soy-dil-din üçgeni, Emine Gürsoy-Naskali.....	288

MANAS VE ESKİ TÜRKLERİN DESTAN GELENEĞİ*

RAİSA KIDIRBAYEVA**

Kırgız halkının kahramanlık destanı Manas'ın 1000. yılını ülke çapında kutlama düşüncesi, çok eskiden beri var olan bir düşünceydi. Ancak bu düşünce, siyasi ideolojilerin tesirinden dolayı yıllarca gerçekleştirilemedi. Bu düşüncenin gerçeğe dönüşmesi, Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in verdiği bir talimat ile yürürlüğe girdi. Bundan sonra Milli Teşkilatlandırma Komitesi tayin edildi ve Manas'ın 1000. yıl kutlamaları için her tarafta hazırlıklar yapılmaya başlandı.

Sayısız manasçı, Manas destanını halk arasında söyleyip, onu günden güne geliştirerek tamamladı ve yüksek bir şiir seviyesine ulaştırdı. Bu sebeple bence Manas'ı, yaşayan tarih gibi anlayıp, onu salname gibi kabul etmek gerekir.

Manas destanı asırları eskiten bir mahsul. Bu destanda pek çok eski görüş, efsane, totem, şamanizmle ilgili unsur göze çarpar. Bir çok tarihi vakanın başlangıcı bir hadiseye bağlanır. Pek çok olay, manasçıların hayalinde yaratılıp, değişerek dinleyici halkın talebine, başka bir deyişle dinleyicilere layık bir hale gelir! Her bir manasçı zamanının elçisi ve böylece asırları aşarak gelen destan vakalarının hem koruyucusu, hem de söyleyicisi olur.

Manas destanının bir çok motifi ve tipi eski Türkler devrinde meydana çıktı. Bunların, o eski zamanlardaki inanç, örf-adet ve ideolojiler ile sıkı bir ilişkisi bulunduğunu söyleyebiliriz. Manas destanındaki eski mitolojik kalıntılar, daha sonraki tarihi vakaların katmanları arasında sıkışıp kaldı. Bu yüzden destanı çok eski sayabiliriz. Bununla birlikte onda son zamanların izlerini de bulabiliriz. Destan, hacmi ve hayat gerçeklerini bünyesinde barındırması bakımından çok çeşitlilik

* Bu yazı, Kırgızcadan Türkiye Türkçesine Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi Özlem Deniz tarafından çevrilmiştir.

** Prof. Dr. Raisia Kızırbayeva, Kırgızistan Cumhuriyeti, Milli İlimler Akademisi Muhabir Üyesi, Bişkek.

gösterir. Bu yüzden onu belirli tarihi devirlere ayırıp, tetkik etmek oldukça güçtür. Destan bir çok vakayı bünyesinde toplar ve kendi normlarına uygun bir hale getirip yeniden işler. Bu yüzden onun konusundan yeni tarihi hadiseler ile insanları bulup çıkarmak zordur.

Somut tarihi olayları aksettirmek, her devirde son derece kendine özgü ve doğruluğu tartışılır olmuştur. Fakat zaman geçtikçe destan, tarihi hadiseleri kendisine aktif bir şekilde kabul edip, o hadiseleri gerçekçi olaylara yakın bir şekilde işlemeye başlar. Tarih, destan ve halk rivayeti olaylar karıştırılarak anlatılan *Mecmuatü't-Tevârih* buna delil olabilir. Örneğin, *Mecmuatü't-Tevârih*'te (14-16. yy.) Manas, Kalmuk Coloy'a karşı müslümanlar safında savaşmış ve ele geçen Kalmuklar'ı müslüman etmiştir.¹

Putperest göçebelerin muhitine, İslamın girişi ile bir takım yeni fırsatlar ortaya çıktı. Türk dilinin hakimiyetinin hüküm sürdüğü medeniyete, işte bu devirlerde Arap ve İran medeniyeti ile dilinin tesiri dokunmaya başlar. Bu yüzden de eski Türkler'in türlü şiir hatıraları unutulmaya başlar. Arap ve İran edebiyatının tesiri güçlenir. Bu devirlerde Rüstem, İskenderî Zülkarneyn'in tarzları, Manas'a girmeye başladı. Kısacası göçebe ve yerleşik halkların medeniyetinde, o devirde İslam motifleri kök salmaya başladı. Sey-addin'in eseri olan *Mecmuatü't-Tevârih*'te rivayet, destan, tarihi hadise, bir bütün halinde örtüştü ve onlar tarihin gerçek bir hadisesi gibi gösterildi. Nogay halkıyla ilişki içinde bulunan devir, Kırgız destanının oluşmasında ve yaşamasında çok anlamlı bir devir oldu: Manas'ın Nogay boyundan olmasıyla ilgili motive destanın bütün nüshalarıyla birlikte *Mecmuatü't-Tevârih*'te de rastlanır.

Kırgızların Yenisey'den Orta Asya'ya göç etmesi, tarihi Kırgızların halk söyleyişinde, yarı yarıya rivayet halinde tarihi hatıralarında ve şecerelerinde muhafaza edildi. Nogay ile Şıgay'ın destansı adlarına halk rivayetlerinde rastlanır. Örneğin, Kırgızlar'ın önderleri Nogay ile Şıgay, Yenisey'de oturdukları sırada İslam dinini kabul ederler ve Nayman boyu birlikleri ile beraber, Orta Asya topraklarına göç etmeye karar verirler. Çüy havzasına gelip, Ak-Suu, Kara-Balta arazilerine yerleşip, önderleri Nogay ve Şıgay'ın adına sefere çıkan orduları kurarlar.² Burada belgelendiği gibi Yenisey'de kalan Kırgızların bir bölümüne "Hakas" denilmiştir. Bu ad, Kırgızlar'ın eski savaş narasından esinlenilerek söylenmeye başlanmıştır. Bu yüzden destanın kendi içinde farklı iki zamanın hadiselerini bir destan fonunda birleştirmesi de büyük bir olasılıktır.

1 *Mecmuatü't-Tevârih*. Kırgızistan Milli İlimler Akademisi El Yazmaları Bölümü. Env. No: 5154, s. 44.

2 Alimbekov, T., *Kırgız Tarihinde Folklor Malzemeleri*, Kırgızistan Milli İlimler Akademisi El Yazmaları Bölümü, Env. No: 1165, defter 9, s. 213.

Manas destanı, Orta Asya topraklarında uzun bir süre inkişaf ederek, tarihi-kahramanlık özelliklerini kendisinde toplayarak şekillenmiş ve destanın eski kabilecilik konusu bir çok yeni ve somut katmanlar ile ikmal edilmiştir. Destanda böyle katmanların en kayda değeri, Kalmuk baskınlarıyla irtibat halinde bulunan devirdir. Tanınmış bilgin V. M. Jirmunskiy'in belirttiği gibi Manas'ın tarihi konusunun tamamen şekillenip bitişini, 16-17. yy.daki Kalmuk savaşı aydınlatır. Cungar Hanlığına karşı yapılan savaş, yalnız Manas'ta değil, Kırgızlar gibi Özbek, Karakalpak, Kazak vb. Türk halklarının destanlarında da belirli bir yer tutar. Bunun için Kalmuk baskınları devri, Türk halklarının destanlarına daha çok, dıştan gelen baskıncılara karşı savaş konusu ile birlikte girmiştir.

Manas destanında kahramanlık konusu geniş bir yer tutar. Nogay boyundan çıkan Manas, yalnız kendi yerini, kendi boyunun özgürlüğünü, tabi olmayışını, Kalmuk baskıncılarından korumakla kalmaz, parçalanan bütün Kırgız halkını birleştirip, onların özgürlüğü ve eşitliği için çalışan bir bahadır olur. Onun adıyla bütün halkın birliği, iradesi, gücü birleştirilip, beyan edilir. İşte bunun için Manas, dağılan Kırgız boylarını birleştiren seçkin bir bahadır ve akıllı bir rehberdir.

Demek ki Kırgız halkının destanı, dışarıdan gelen Kalmuk baskınları devrini atlatmış, oradaki vakalar, destanın son konusunun inkişafına, onun sanatkarane, şiirsel örf ve adetine nakledilmiştir.

Manas'ta Şamanizmden kalan unsurlar bir çok iz bıraktı. Böyle iptidai izler, Yakut, Altay, Hakas destanlarında da muhafaza edildi. Mesela, Altaylıların şaman büyülerinde aşağıdaki gibi eski şekiller muhafaza edilmiştir:

Üzülganın ulap yadarı kandi

Kopanı nasıl birleştirebiliriz?

Bu eski şeklin biraz değişik biçimi, Kırgız destanında da kullanılır. Maharetli Kanıkey'in *üzülgöndü ulagan, çaçılğandı cıynagan* "kopanı birleştiren, saçılanı toplayan" dediği üsluba bütün nüshalarda rastlanır. Altaylıların şaman büyülerinde bu şekil "halkın ocağındaki ateşten iyilikler gitmesin, kopanlar yola gelsin, baş kaldıranlar itaat etsin" diye söylenir. Manas'ta Kanıkey'in tipini tasvir ve tavsif etmede ise bu şekil, büyü yapma görevinden ayrılıp, tamamen şiirsel klişeleşmiş sözler gibi kullanılır. Kanıkey'in tasvir ve tavsifindeki bu biçimin destanda tesadüfi olmayışı mümkündür. Burada eski boy kuruluşunun kalıntıları muhafaza edilmiştir diye düşünebiliriz. Tamamen bu sebepten Kanıkey, prototipi olduğu şaman kut törenlerini kullanabilen akıllı ananın rolünü üstlenir. Bu örnekte görüldüğü gibi Kanıkey tipi, destanın gelişmesinde belirli vasıflarını kaybederek her zaman yeni özelliklere sahip olur. Altaylıların "Barçın-Bökö" destanına bakarsak orada Han Kökölön'e atfedilen aşağıdaki gibi bir şekil vardır:

*Ölgöndörin tirgisti,
Öçköndörin kamıstı³*

*Ölenleri diriltti,
Sönenleri (yeniden) tutuşturdu.*

Kırgız destanında *öçkön otun tamızıp, ölgön candı tirgizip* "sönen ateşi (yeniden) tutuşturup, ölen canı diriltip" diye söylenen eski şekil, çoğunlukla akıllı Kanıkey'e aittir. Burada görüldüğü gibi, Türk halklarında çokça kullanılan eski şiirsel model, her bir destanda kendine özgü görevi yerine getirmeye başlamıştır.

Yakut Olonhosu ve Manas destanı, tiplerin portre tasvir ve tavsifinde de bir çok ortaklıklara sahiptir. Bu umumilik ve benzerlik destan tekrarlarında, hepsinden çok eski portre tasvirlerinde ayrıca müşahade edilir. Adet olduğu üzere, bahadırın öfkelenişini ve hiç kimseye aldırmandan gazaba gelişinin tasvirinde iki destanda da aynı usuller kullanılır.

Yakut Olonhosunda:

*Aytkan sözümdön kaytpaym,
Aldımdan ötkörböym
Uşul kezde baatır Nyurgundun
Sözdörü kaarduu çıktı
Közdörüündö ot candı,
Kanı kaynap çıktı
Öñü buzula tüştü⁴*

*Söylediğim sözden dönmem,
Önümden geçirmem
Şu anda bahadırın Nyurgun'un
Sözleri hiddetli çıktı
Gözlerinde ateş yandı
Kanı başına sıçradı
Yüzü asıldı.*

Manas destanında:

*Közdön çıkan zardabı,
Köörüktüü ottun calınday*

*Kayratı kara tiin bolup
Betten çıkan ızgaarı
Beş baypaktık cün bolup...*

S. Orozbekov

*Gözden çıkan öfke,
Körükle canlandırılan
ateşin yalımı gibi,
İradesi kara gece olup,
Yanaktan çıkan rüzgar,
Beş çoraplık yün olup*

Olonho'da bahadırın ahvali doğrudan doğruya tasvir yoluyla, Manas'ta ise karşılaştırmalı olarak verilir. Fakat öfkelenme ve gazaba gelme tabloları, aynı tasvirler ve renkler ile verilmiştir. Bu iki destansı yapıttaki bahadırların tasvir edilmesinde öfkelenme, ölümsüzlük ve dolup taşan gücün tasviri yapılır. Bu arada Yakut Olonhosu ile Manas destanındaki ufak tefek ayrıntıları karşılaştırmak da çok ilgi çekicidir. Burada bahadırın dış görünüşünü tasvirde farklı sıfatlar ve üslup ifadelerine, daha çok eski söz birliklerine rastlanır. Bu ise eski Türk destanının, en eski karmaşık şiirsel usullerin kaynağı oluşu ile mümkündür.

3 Baskakov, N. A., *Dialekt Çerneviş Taşar (Tuva-Kici)*, Barçın-Böke destanı, Moskova, 1965, s. 337.

4 Nyurgun Boobur Stremitelniy. Yakutsk: 1947.

Bahadırın yüzünü, kabaran öfkesini, göz kapağının belli belirsiz gözükmesini veren motife, Yakutların Olonhosunda en eski arkaik biçimiyle rastlanır:

Olonho:

*Közünön ot çıktı,
Sözünün kücü ukmuş çıktı,
kirpikteri tik turdu,
caagındagı çaçtarı tik turdu,
erdi menen tişteri kaltaya tüştü,
körkü buzula tüştü da
al üç col bakırıp ciberdi...*

Gözünden ateş çıktı,
Sözünün gücü şaşırttı,
Kirpikleri dikleştı,
Yandaki saçları dikleştı,
Dişlerini gıcırdattı,
Suratı asıldı ve
O üç defa bağırdı...

Manas:

*Baykap körsö baatırdı
Bayagıday tüsü çok
Arbıp kaarı kalıptır,
Acıdaar türiin salıptır,
Üstünkü erdi kalbayıp,
Kararışı tün bolup
Astınkı erdi kalbayıp
Kandalçının kabınday
Muruttarın karasa
Burgan balta sabınday*

Farketse bahadırı
Eski görünüşü yok
Hiddetlenip, gazaba gelmiş
Ejderha gibi olmuş
Üst dudağı kalınlaşıp,
Öfkesi gece olup,
Alt dudağı kalınlaşıp,
Kılıcın kını gibi
Bıyıklarına baksa
Burulmuş balta sapı gibi

S. Orozbekov

Görüldüğü gibi, bahadır Manas'ın arkaik destana özgü farklılıkları, dış görünüşü muhafaza edilmiştir. O, öfkelenildiğinde Yakut bahadırı gibi korkunç bir yüze sahip olup, gözlerinden ateş saçar. Dişleri gıcırdayıp, sakal ve bıyığı dikleşip, yüzünün tüyü görünür:

*Örttöy közü bek caynap,
Kan içmesi çın karmap
Kaalgaday kaşka tiş
Kaşkayıp çıkıp alıptır.*

S. Karalayev

Alev gibi gözü parlayıp,
Kan içme arzusu tutup
Karı gibi ön dişleri
Meydana çıkmış

Büyük gücü, gözükaralığı şiir haline getirme bu iki destandaki arkaik motiflere taalluk eder. Onların ilk zamanlarda şekillenmiş olduğu görülür.

Yakut ve Kırgız destanında bazı şekiller çok kullanılır. Örnek verecek olursak Olonho'da *açıp közdü cumgaça* "göz açıp yumuncaya kadar" denilen şiirsel şeklin, Kırgız destanında şu biçimine rastlanır:

*Açıp közdü cumgaça,
Anı-munu kılgañça...
S. Orozbekov*

Göz açıp yumuncaya kadar
Kaşla göz arasında...

Bu şekil Manas konteksinde eski klişeleşmiş sözlere dönüştü. Bunun çeşitlerine başka nüshalarda rastlamak mümkündür.

Manas'ın şiir sanatı hakkında söz söylendiğinde, onun Orhon-Yenisey yazıtlarındaki bazı ortak noktaları hakkında fikir beyan etmemek doğru olmaz. Ç. Valihanov'un yazıya aktardığı *Kökötöy'ün Aşı*'ndaki Kökötöy'ün vasiyeti, Kül-Tegin'in vasiyetinin serbest bir kopyası gibidir. Kökötöy öleceği sırada çocuğu ile halkına şöyle vasiyet eder:

*Oo, yurtum kızmatker bolup tura kör,
mından bölögüm cok, botom,
Mından bölök sözüm cok, yurtum.
Oo aman bolo kör yurt,
Va, esen-esen bolo kör yurtum.
Oo, bayın uulu Baymırza-baatır,
Oo, beri karap kulak sal, baatır.
Teke kuş saldım, baatır,
Kulalı salıp kuş kıldım,
baatır,
Kurama cıyıp el kıldım, baatır,
Menin bir közüm ötkön soñ, baatır
Tele kuş közün karatpay,
Tentektin barısın taratpay,
Kuramanın barısın
El-eline taratpay
Cakşı kuş, dep
Bagıp ala kör, baatır!*

Ey obam, çalışkan ol,
Bundan başka dileğim yok, oğlum,
Bundan başka sözüm yok, obam.
Ey sağ ol oba,
Ve esen ol obam.
Ey beyin oğlu bahadır Baymırza,
Ey, beri bakıp kulak sal, bahadır,
Erkek yırtıcı kuş saldım, bahadır,
Ala doğanı salıp alıcı kuş kıldım,
bahadır,
On iki boyu yığıp el kıldım, bahadır,
Ben öldükten sonra, bahadır
Yırtıcı kuşun başını eğdirmeden,
Başıboşların hepsini dağıtmadan,
On iki boydan oluşan birliğin hepsini
Boy boy dağıtmadan
İyi alıcı kuş diyerek
Göz kulak ol, bahadır!

İhtiyar Kökötöy, Bilge Kağan gibi ölüm eşiğinde yurdunu birliğe çağırıp, "başıboşların hepsini dağıtmadan, on iki boydan oluşan birliğin hepsini boy boy dağıtmadan, ey sağ salim ol oba!" diyerek seslenir. Böyle nasihat verme ve iyilik isteme motiflerine eski Türk anıtlarında da rastlanır. Runik yazıtlar ile Manas destanındaki farklı konu ve üsluplardaki tip birliktelikleri, Runik yazıtlardaki sanatkarane söz vasıtalarının, daha evvel geniş sahalara yayılan şifahi medeniyete temel teşkil ettiğini ispat eder. Runik yazıtlar meydana çıkmadan önce, Türk dilini konuşan halklar arasındaki şifahi eserler, Runik mezar taşı kitabelerinin ilk başarıları yaşadığını gösterir.

Orhon-Yenisey anıtlarına özgü olan sentaktik paralellik ve şiirsel tekrarlar Manas'ın da sanatkarane dünyasında daima karşılaşılan bir şekildir. Örneğin:

*At kubatı cal menen,
Adamdın küçü mal menen,
Aarı küçü bal menen,
Ayımdın küçü kan menen,
Buluttun küçü cel menen,
Buudandın küçü cem menen...*

S. Orozbekov

*Atın kuvveti yele ile,
İnsanın gücü mal ile,
Arının gücü bal ile,
Hanımın gücü kan ile,
Bulutun gücü yel ile,
Yürük atın gücü yem ile...*

Bu mısralarda fikrin yüceliği eşsiz bir şekilde verilir. Manalı tekrarlar atasözlerinin yapısına yaklaştırılır. Sonuçta herhangi bir hayat ahvali, halk bilgeliğinin örneklerinde genelleştirilir. Manas'taki koşukların, ağıtların Runik yazıtlar ile sesteş olduğu şüphe götürmez. Böyle sesteşliği biz Mahmud Kaşgari'nin yazıya geçirdiği *Tangutlar ile Savaş*, *Alp Er Tonga'nın Ölümü İçin Söylenen Ağıt*, *Uygurlar ile Savaş*'ta da bulabiliriz. Buna benzer bir yığın motif, konu ve şiirsel biçime Manas'ın bir çok nüshasında rastlanır. *Uygurlar ile Savaş* adlı metinde şöyle mısralar vardır:

*Agdı kızıl bayrak
togdı kara toprak
yetşü kelib Ograk
tokşıp anun kiçtimiz*

*Kızıl bayrak yükseldi
Kara toprak havalandı
Ograk yetişip geldi
Savaştık ve bu yüzden geciktik*

Böyle mısraların genişletilerek verilen türü Manas'ta şöyledir:

*Ak asaba, kızıl tuu
Aygaylaşkan uluu çuu,
Kök asaba, kızıl tuu
Kök cañırtkan uluu çuu...*

S. Orozbekov

*Ak bayrak, kızıl tuğ
Endişe verdiren ulu çığlık,
Gök bayrak, kızıl tuğ
Gök gümbürdeten ulu çığlık...*

*Topurak caap, çañ uçup
çañ asmanga burulup,
Topurak uçup boz tüşüp
Topoloñ bolup kalganı...*

S. Karalayev

*Toprak yağıp, toz uçup
Toz gökyüzünde burulup,
Toprak uçup, sis basıp,
Her şey alt üst olduğunda...*

Burada, iki metinde eşit bir şekilde büyük bir savaştan bahsedilir. Bayrakların dalgalanışı, toprakların uçuşu, ordunun kopardığı gürültü, patırtı... Bunların hepsinin aynı şekilde tasvir edildiğini gördük. Demek ki böyle şekiller, eski Türk edebiyatına geniş bir şekilde yayılmıştır. Manas'taki eski kafiye'nin bir türü olan aliterasyon, destanın şiirsel kuruluşunda eski bir şekil olarak göze çarpar. Böyle sık

rastlanılan aliterasyonun eski şekli, Yakut Olonhosunda da vardır. Manas'taki aliterasyon,

*Kara közü surmaluu,
Kara çaçı burmaluu,
Kara kaşı osmoluu,
Karaanın körgön adamdın
Kaygıda köñül kozgoluu.*

Kara gözü sürmeli,
Kara saçı burmalı,
Kara kaşı çatık,
Karaltısını gören adamın
Kaygıyla gönlü titrer.

bu şiir parçasının baş tarafına düşen kara-kara-kara-karaanın-kaygıda gibi aliterasyon teşkil eden ilk sesteş tekrarları oluşturan sözler ile takviye edilerek verildi. Şiir kuruluşundaki böyle sesteş tekrarlar, eski Türk şiir sisteminden gelen şekillerdendir. Eski Türk şiir sisteminde aliterasyon ile yan yana, kendine özgü bir biçimde gelişen bu şekle nakarat sistemi diyebiliriz. Başka bir örnek daha vereyim:

*Nayzanın uçu cıldıldap,
Askerdin başı kılıldap,
Cer soyulup bılıldap,
Körgöndö cürök bolkuldap,
Kan nayzalar solkuldap,
Oçogor multık carkıldap,
Kılıçtın baarı şarkıldap,*

Kalkandın baarıkalkıldap,

*Argımak attar alkıldap
Altınduu tuular carkıldap,
Cebenin ogu şartıldap,
Asabalar calpıldap...*

S. Orozbekov

Kargının ucu parlayıp,
Askerin başı sallanıp,
Yer aşınıp, deprenip,
Görüldüğünde yürek ürperip,
Can alıcı kargılar sallanıp,
Tüfek parlayıp,
Kılıçların hepsi hızla hareket
edip,
Kalkanların hepsi süzülerek
dalgalanıp,
Cins atlar atılıp,
Altınlı tuğlar balkıyıp,
Oklar hızla fırlayıp,
Bayraklar nazlı nazlı dalgalanıp...

Burada manasçı Sagımbay, Manas'ın ordusunun hareketini tasvir etmiştir. Bu ordunun hareketini, fiillerden sağlanan kafiye vasıtasıyla dinleyicilerin gözünün önünde olup biten bir olay gibi resmediyor. Kafiye olan fiiller, işitiliş bakımından birbirlerine yakın olması dolayısıyla bir daha tekrarlanmıyor. İnsan, manasçının destanı şifahen söylerken, hiç düşünmeden böyle kafiyeleleri nasıl denk getirip söylediğine şaşırıyor. Fakat, bu çok büyük bir şairlik istidadı ile büyük emeklerin sonucudur. Şifahen söyleyiş ahengi, ayrıca Manas destanında kendine özgü bir manaya sahiptir. Çünkü ahenk, destanın havasına ve şifahen söyleme hünerine itaat ettirilmiştir. Eğer manasçı, sefere çıkan ordunun hareketini vermek isterse, kafiye olan sözler birincisinden ikincisine geçip, biten bir düşüncenin sonuna gelerek, şifahi söyleyiş boşluğunu tamamlar. Bu söylenen fikre uygun aşağıdaki örneği gösterebiliriz:

*Esenkan başı eleyip,
Esinen tanıp seleyip,
Taktaluusu daldayıp,
Taciluusu şaldayıp,
Urmattuusu umpayıp,
Uluktun baarı sumsayıp...*

S. Orozbekov

*Esenkan şasıp,
Bayılıp, şuurunu kaybedip,
Sedirlisi yere yığılıp,
Taçlısı kuvvetten düşüp,
Saygıdeğeri ne yapacağını şasıp,
Ulunun hepsi somurtup...*

Ansızın savaşa tutuşan Kırgız ordusunu beklemeyen düşmanın durumunu tasvir eden "eleyip, seleyip, daldayıp, şaldayıp, umpayıp, sumsayıp" kelimeleri bir cins fiil ahengi ve tip tasviri verdi. Bu sırada şifahen söyleyiş, aynı cins fiillerin bütün varyantlarından ve her türlü manalarından faydalandı. Destansı şiir aslında aliterasyonun, kafiyenin ve sentaktik paralelliğin yardımıyla kurulur. Bu yüzden destanda sesçe benzerlikleri tekrarlamakdan oluşan ahenk birliğine rastlamak mümkündür.

*Sozmoluguñ tal cibek, töröm,
Soktosun üzsöm, bilinbeyt, töröm,
Donduktan kelgen tuuganıñ, töröm,
Soo cürçü neme körünböyt, töröm,
Kızıl-tazıl kırmızı, töröm,
Kırgağın cazsam bölünböyt, töröm.*

*Kalmaktan kelgen tuuganıñ, töröm,
Kırgızdan tiyse koluna,
Kılçayar aram körünböyt, töröm...*

S. Orozbekov

*Görünüşün ipek, efendim,
İpeğin ipliğini koparsam, bilinmez, efendim,
Donduk'tan gelen akraban, efendim,
Sağlam kişi görünmez, efendim,
Her tür kırmızı ipeği, efendim,
Kadınlara özgü sarık bağını diksem iz
kalmaz, efendim.*

*Kalmuk'tan gelen akraban, efendim,
Kırgızdan biri yanına gelse,
Dayanacak murdar görünmez, efendim...*

Bu şekilde Kanıkey, Kalmuk'tan gelen akrabanın Manas'ın başına bela olacağını hatırlatıyor. Bu verilen örnekteki şiir dizesinin başındaki aliterasyon ahengi, iç kısma atlayan ahenk (bilinbeyt, körünböyt, bölünböyt, körünböyt) ile takviye edilip "efendim" redifinin tekrarlarıyla daha da görkemli bir hale getirilir. Bu, basit 7-8'li hece ölçüsünden kurulan eski destansı şiir sisteminin, redifin yardımıyla 10'lu hece veznine ulaştığını göstermektedir. Destansı şiirdeki 7-8'li hece vezninin bozuluşu destanda görülmektedir. Çünkü destansı şiire redif, ön kafiye, nakarat gibi ara cümle teşkil eden kelime veya kelime gruplarının girmesi ile hece sayıları değişmeye başlar. Bu an manasçının hadisenin etkisini artırmak için sözleri mecaz anlamıyla kullanmaya başlamasına yarar. Böylece aliterasyon ile ahenk, destansı şiirde baş görevi üstlenir. Bu iki ritmik şekil aynı derecede görev üstlense de aliterasyon eski oluşu bakımından diğerinden ayrılır.

Destansı şiir aslında aliterasyonun, kafiyenin ve sentaktik paralelliğin yardımıyla kurulur.

Zaman ilerledikçe ilk nesiller ile sonraki nesiller arasındaki bağlantıyı muhafazada manasçılarının rolü çok güçleşir. Manasçı, zamanındaki göçebe hayatı yaşayan Kırgız halkının güzel akıl hazinesi olarak düşünülür. O, halk tarihinden haber veren, tarihi malumatı saklayan kendine has bir yazma eser oluşturma görevini de üstlenir. Destan şairi, halk destanının koruyucusu ve aktarıcısıdır. Bu yüzden zamanının adetinin ve destan üslubunun da yaratıcısı sayılır. Gizemli ve güzel dünyayı tanıyan halk, söyleyicinin adetlerden uzaklaşıp gitmesine izin vermez. Tersine manasçının destansı adet membına layık bir şekilde söylediği ilaveleri destekleyip, onu takdir eder. Manasçının ilavelerinden sonra destan, yaratma gücü ile yenilenir. Büyük bir istidatla söylenen her destansı eser, manasçının yaratma gücü ve büyük emeğinin ürünü olarak düşünülür. Şifahen söylenen destan, yazıya geçirildiğinde başka vasıfları ile yaşamaya başlar. Şifahi olarak söylenen biçiminden daha karmaşık hale gelir. Yüzyıllar boyu bir çok neslin işleyerek meydana getirdiği kendine özgü şifahen söylenme hünerinden, hareket ve hizmet etme özelliğinden ve dinleyici topluluğundan ayrılır. Canlı destan olma ayrıcalığını yitirmeye başlar.

Manas destanı devrimize Irçıuul ile Caysaň gibi eski manasçıların ismini taşıdı. Irçıuul, Manas'ın kırk yiğidinden biridir. Kanlı yağmalarda birlikte savaşmışlardır. Irçıuul, bahadırılık seferlerini hayret ve heyecana mucip bir şekilde söylemiştir. Destanda Irçıuul, *Iramandın Irçıuul, ıckırı bapık kırk muun* "Iraman'ın Irçıuul, uçkuru kırk boğum" diye ayrıca tasvir edilir. Yine *calaň üydün borumun, carım küñü ırdagan* "yalnız obanın şeklini yarım gün anlatan" Caysaň adlı bir ozan da vardır. Irçıuul ile Caysaň'a manasçı diyebi miyiz? Manas destanında yad edilen manasçılar hakkında kısaca verilen malumatlara eski olmalarına bakmadan çok kıymet verilmiş, desteklenmiş ve bugünkü gibi muhafaza edilerek söylendiği anlaşılmıştır. Buna rağmen ihtilale kadarki manasçıların isimleri yalnız halk rivayetlerinde, söylentilerde saklanmış ve onlar hakkında tam bir malumat elde edilememiştir. Bu yüzden onların yaratma gücü hakkında tam olarak söz söylemek mümkün değildir. Fakat bu iki devirde (19 ve 20. yy.da) yaşayan büyük manasçıların isimleri günümüze kadar muhafaza edilip söylendi. Geçen yüzyıl Keldibek, Akılbek, Nazar, Tınıbek, Balık, Dıykanbay, Surançı, Çoňbaş, Teltay, Kalmırza, Doñuzbay, Candake, Çoodan gibi mümtaz manasçıların isimlerini bize bıraktı. Adı anılan büyük manasçıların adetini devam ettiren Sovyet döneminde yaşayan Çoyuke, Şapak, Togolok Moldo, Bağış, Moldobasan, Mambet, Sagımbay, Sayakbay, Şaabay, Kaaba gibi manasçılar, eski nesillerin eskimeyen mirasını devam ettirdiler.

Manasçı, adeta göre kendi varyantını düş gördükten sonra halk arasına çıkarak söylemeye başlar. "Düş görme" inancı, yalnızca basit bir düşünceden çıkarılan bir şey değildir. Buna gerçek şartlardan ortaya çıkan bir netice demek gerekir. Çünkü her yeni manasçının ustasından aldığı yaratma gücü ile özümseme kaygısını ve azabını çektiği anda, onun düşüne destana ait kahramanların girişi ve

onlarla karşılıklı sohbeti mümkündür. Bunların hepsi, ustasından aldığı yaratma gücünü özümsemesinin ne kadar azaplı, zahmetli olduğunu ispet eder."Düş görme", yaratma gücünün harekete geçmesinin, kendinden geçmenin en yüksek noktası, yaratma gücü talihine ermenin başlangıcıdır.

Manas'ın güzel dünyasında en eski bulgular muhafaza edildi. Ağızdan ağıza, manasçılardan manasçılara geçerek günümüze kadar geldi. Ayrıca Manas'ın konusu, güzel dünyası basit manasçıların isteğiyle değiştirilmiş değildir. Her bir manasçı, kendi söyleyişinde eski adeti bozmadan muhafaza etmeye çalışmıştır. Bugün Manas destanının kazandığı yer ve onun iç sırları, değersiz malzeme olarak görülmektedir. Fakat, aslında Manas destanı ne kadar eski olaylara tahsis edilse de, onun içinde saklanan düşünceler, ibretler, nasihatler, günümüz için geçerlidir. Örneğin Sağımbay varyantında Közkaman, oğullarına şöyle nasihat eder:

*Cıgılıp kětse süyöö bol,
Cılas bolgon Manaska,
Aldırap kětse arka bol,
Kayışıp kětse kalka bol,
Öñköyüp kětse öñkö bol,
Çögölöp kětse cölök bol...*

İnv. 578.

*Yıgılsa dayanak ol,
Yoksul düşen Manas'a,
Kuvvetten düşse arka ol,
Direkse siper ol,
Düşse kaldır,
Diz çökse destek ol...*

Bu nasihat bize, günümüze yüzyıllar öncesinden gelip, bizi, bu karışık zamanda Kırgız gençlerini, tekrar bir defa daha birliğe, birbirini sevmeye, arka, destek ve dayanak olmaya çağırır gibidir.